

Етнополітична ситуація в дуалістичній імперії: регіональний аспект

Іван Монолатій,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології
Прикарпатського національного університету
ім. В. Стефаника

Діяльність суб'єктів західноукраїнської етнополітичної сфери, міжетнічні процеси та міжетнічні відносини роблять їх одним з важливих напрямів наукового вивчення структури інтеракціонізму етнонаціональних спільнот. Саме вони були факторами, які безпосередньо впливали на політичні процеси на постімперському просторі Габсбургів. Автор аналізує етнополітичну ситуацію в Дунайській монархії на регіональному рівні, а на прикладі Галичини і Буковини з'ясовує принципи етнополітики центру стосовно периферії, визначає конфігурацію конфлікту між домінуючою етногрупою і меншиною в провінції дуалістичної імперії.

Етнодержавознавці та імперіологи Європи, Америки і Японії порівнюють колишню монархію Габсбургів з сучасними гомогенними національними, а також політико-територіальними спільнотами Центрально-Східної Європи і вважають її позитивною моделлю наднаціональної організації. Національні держави, що утворилися в цій частині континенту після Великої війни 1914 - 1918 років, більше не сприймаються як єдино можливий тип політичного існування людських спільнот.

Американський історик М. фон Гаген пояснює цим пробудження ностальгії за деякими багатонаціональними династичними імперіями, які могли краще, ніж сучасні держави, регулювати міжетнічні відносини. Він має на увазі, передусім, Дунайську монархію, яка проіснувала до 1918 року [1]. Йдеться, зокрема, про спадщину цієї імперії в національному питанні. Її підґрунтя – багатоманітна активність населення монархії і як індивідів, і як членів соціальних та етнонаціональних спільнот, членів того, що прийнято тепер називати громадянським суспільством [2].

Стороката палітра міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у Модерну добу окреслює широке коло наукових завдань. Перспективним, зокрема, вбачається розширення об'єкта етнополітологічних студій, що здійснюються у фокусі регіонального виміру. Такий підхід сприяє з'ясуванню іманентної сутності міжнаціональних стосунків в імперську добу, зокрема – дослідженню місця і ролі провінцій в дуалістичній імперії і причин міжнаціональних конфліктів.

З огляду на це, нашим завданням є: дослідження загального стану етнополітичних відносин на імперському просторі Габсбургів; з'ясування умов етнополітичної ситуації на прикладі Галичини і Буковини в імперську добу; виокремлення особливостей етнополітичної ситуації в провінціях дуалістичної федерації.

Відомо, що загальний стан етнополітичних відносин визначається характером і ступенем суперечностей між етнічними суб'єктами, гостротою відносин між ними, сумісністю чи несумісністю їх інтересів. Стан етнополітичного простору значно залежить від характеру його структури та якості системних зв'язків у ньому. Суттєвий чинник розвитку етнополітичної ситуації – ступінь змобілізованості суб'єктів міжетнічних відносин, їх готовність до політичної активності, зокрема – до протестних і конфліктних дій. Цей чинник прямо пов'язаний із згуртованістю етнотрупи, а така згуртованість значною мірою залежить від характеру розселення тієї чи іншої меншини: компактно поселені етнотрупи більш піддатливі до етнічної мобілізації, що здійснюється етнічними активістами, ніж дисперсні. Отже стан етнополітичного простору визначається регіональними особливостями країни – як кількістю компактних поселень меншин, так і ступенем концентрації різних меншин у тих чи інших регіонах [3].

Австро-Угорщина мала територію 676 тисяч квадратних кілометрів, а тогочасна чисельність населення (понад 51 мільйонів осіб) ставила її на третє місце (після Російської імперії та Німецького райху) в Європі початку ХХ століття. В імперії проживало 12 мільйонів німців, 10 мільйонів угорців, 6,5 мільйона чехів, 5 мільйонів поляків, понад 4 мільйони українців, 3,5 мільйона хорватів і сербів, понад 2 мільйони румунів, 2 мільйони словаків, понад 1 мільйон словенців. Країна складалася з двох окремих держав, поділених кордоном по річці Лейті – Ціслейтанії (землі австрійської корони) і Транслейтанії (землі угорської корони), а також анексованої 1908 року Боснії і Герцеговини. До Ціслейтанії належало королівство Галичини та Володимирії і герцогство Буковина, в котрих проживало 3,7 мільйона українців. У Транслейтанії проживало 470 тисяч українців (переважно у Закарпатті).

Підхід до національностей в Австро-Угорській дуалістичній імперії визначався знаменитою ХІХ статтею австрійської конституції. Основний закон широко декларував загальні демократичні права людей: рівність перед законом, недоторканність приватної власності, свободу совісті, слова, друку, зборів,

створення політичних і громадських об'єднань, право на освіту і вільний вибір професії, право на захист особистої свободи (ув'язнення особи дозволялося лише на підставі судового вироку). Конституція визнала рівноправність усіх народів імперії та їх непорушне право зберігати і розвивати свою мову [4].

Однак стаття XIX в частині про рівноправність народів та їх мов не отримала детального роз'яснення в законодавстві і трактувалася по-різному – в залежності від політичної ситуації. Нації як такі не розглядалися як суб'єкти права, хоча передача права вирішення в індивідуальних питаннях місцевим автономним органам влади на практиці визнавала нації саме такими. Окрім цього, багато рішень, заснованих на XIX статті, ненавмисно викликали шкідливий ефект, оскільки відчувували нації одну від іншої та від ідеї єдиної держави. Результатом цього стала подальша етнізація австрійської політики, яку пізніше було перенесено в політичне життя держав-наступниць імперії Габсбургів [5].

Історія засвідчила, що імперська ідеологія Габсбургів була промовисто наднаціональною, але ґрунтувалася вона більше на феодалських і династичних концепціях влади, аніж на сучасних ідеях інтернаціональної організації, яка базується на незалежницьких та автономних національних складових. Базовою характеристикою монархії була її династична імперська структура, а багатонаціональність лише її наслідком. З одного боку, існувала офіційна доктрина Відня в національному питанні, яка певною мірою сприяла мирному співіснуванню народів монархії протягом кількох десятиліть другої половини XIX – першого десятиліття XX століття. З іншого боку, серед „неісторичних” народів дуалістичної імперії руками центральної і місцевої влади „виращувався” етнічний націоналізм.

Штучне конструювання етнічної федерації в Австро-Угорщині призвело до того, що в її основу було покладено не історично-територіальний, а етнічний принцип в його етнонаціоналістичному трактуванні [6]. В умовах етнічної строкатості це виявилось міною уповільненої дії. Окрім того, етнічне обґрунтування кордонів, проведених в Австро-Угорщині між провінціями та в усередині них було проблематичним. За часів автономізму (1867 - 1914 роки) такі межі конструювалися одночасно для двох чи більше народів. Такими історичними прикладами були моделі Галичини і Буковини, стосовно яких здійснювалася імперська етнополітика Відня.

Австрійська Галичина відповідала поняттю „перехідного прикордоння” Ю. Хлебовчика (1980)¹, оскільки саме тут поляки та українці були тісно пов'язані в культурному, релігійному та історичному плані і могли розуміти одне одного без перекладача [7]. Однак, незважаючи на це, крайові та місцеві органи державної виконавчої влади і самоврядування, правосуддя, управління освітою тощо перебували в руках поляків, а

¹ Поняття „перехідного прикордоння” дослідник протиставляв „межівному прикордонню” – польсько-німецькому, де культура, мова та інші фактори від самого початку різко віддаляли одну етнічну групу від іншої.

фактично під контролем місцевої польської земельної аристократії. На 1910 рік населення Галичини (за віровизнанням) складали римо-католики (46,49 %), греко-католики (42,13 %), іудеї (10,86 %), протестанти (0,48 %), православні (0,03 %), інші (0,01 %) [8].

Імперська влада більш охоче робила поступки в національному питанні консолідованим польським силам, ніж організаційно розпорошеним українцям. 1861 року Галичина отримала автономію з крайовим сеймом і крайовим урядом, але поляки мали в них переважну більшість. Від 1867 року урядовою мовою в королівстві стала польська. Спроби поділу краю на українську і польську частини успіху не мали. Польські організації не бажали ділитися територією. До того ж в межах автономії, наданої Галичині, поляки перетворилися на групу, яка домінувала не тільки соціально, але й політично в цій етнічно різномірній провінції [9]. Польські політичні еліти упродовж усього дуалістичного періоду були для Відня майже ідеальним партнером – вони завжди надавали перевагу компромісам і були готові на тимчасові поступки, тобто повністю відповідали Відню у стилі підходу до національних проблем. Однак внутрішньополітичні суперечності з українцями та загроза адміністративного поділу провінції за етнічним принципом суттєво обмежували радикалізм польських вимог на адресу Відня. Поляки були змушені обирати між жорсткою опозицією дуалізму і послідовними вимогами федералізації імперії і пошуками компромісу в межах дуалістичної моделі. При тому, що федералістські настрої домінували серед галицьких поляків, вибір, не без внутрішньої боротьби, було зроблено на користь компромісу з Віднем [10].

Обмежений федералізм, встановлений „компромісною” згодою Габсбургів з польською аристократією 1869 року, меншою мірою відтворював характер домовленостей 1867 року з угорською олігархією. Угода давала польській еліті повний контроль над Галичиною і панування над українцями і євреями, які разом становили більшість населення провінції (43,7 % і 11,8 % відповідно) [11]. Польський істеблшмент зберігав своє панування і домінування польської мови за допомогою корумпованих виборчих практик та заборон в культурній політиці. Все це мовчазно підтримувалося Габсбургами в обмін на польську підтримку уряду в австрійському парламенті.

Як правило, з числа польських аристократів призначався галицький намісник, поляки очолювали повітові ради і староства. Куріальна і ступенева система виборів при високому майновому, віковому та іншому цензах фактично позбавляла виборчого права 90 відсотків населення краю, забезпечуючи повну перевагу польських землевласників у Галицькому крайовому сеймі, органах місцевого самоврядування, а до 1907 року і серед галицьких депутатів австрійського парламенту. Запровадження 1907 року загального виборчого права до австрійського парламенту не змінило ситуації кардинально, оскільки збереження політичного впливу поляків забезпечувалося шляхом особливої „виборчої геометрії” – створенням

штучних нерівних і двомандатних округів. У результаті один депутат-поляк представляв у парламенті в середньому 51 тисячу осіб населення, один українець – понад 100 тисяч осіб, а з цілої галицької репрезентації (106 депутатських місць) українці теоретично і практично могли вибороти максимум 28 місць (26 %) [12].

Відносини між імперським центром – Віднем і периферійними територіями, зокрема – Галичиною, підтверджують тезу про те, що падіння імперії починається відразу після того, як імператор задля збереження цілісності держави наділяє усі чи деякі периферійні території більшим ступенем автономії від центру. Така стратегія невідворотно призводить до зростання регіональної ідентифікації підданих і зростання вимог протонаціоналістичних регіональних еліт, які спільними зусиллями послаблюють центр, делегітимізують імперську ідеологію і прискорюють розвал імперії.

Оскільки до 1914 року Відень переживав крах як імперський центр, політика імператора і його оточення не мала впливу в цілій імперії і навіть у Ціслейтанії. Влада перемістилася на периферію імперії, до націоналістичних політичних сил у нових центрах – в Прагу, Краків, Загреб і Львів, які „дрейфували” від метрополії. Імператор та його двір ставали все безпораднішими перед цими силами, династична держава перетворювалася на абстракцію, а влада імператора ставала все більш символічною.

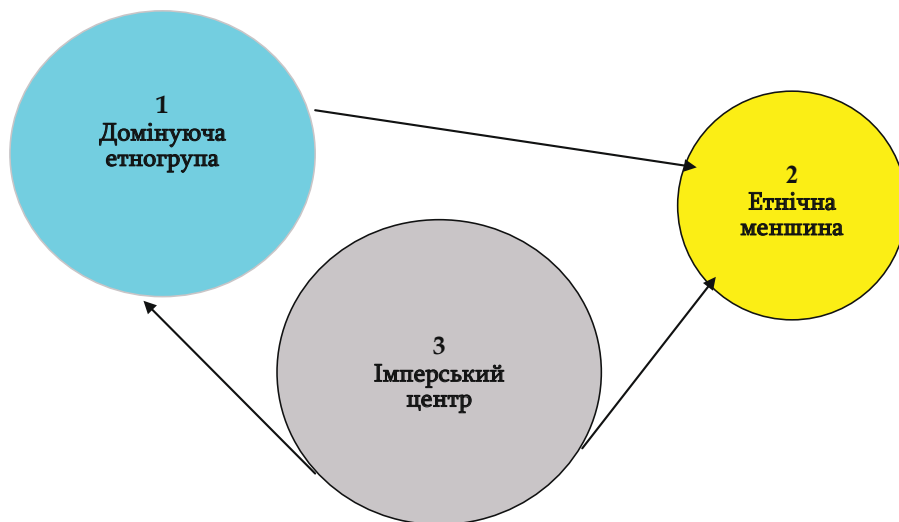
Зрозуміти це дозволяє конфігурація конфлікту між домінуючою етнічною групою і меншиною в провінції дуалістичної імперії. Вона, як показано на **схемі**, робить примирення важкодосяжним. Учасників конфлікту, як правило, більше, ніж два. Третім завжди стає імперський центр. Він обмежує конфлікт і радикальність форм його вираження тією мірою, якою зберігає ефективний контроль над правопорядком у провінції. Однак центр сприймається як джерело небезпеки для домінуючої групи, котра прагне розширити свої повноваження. У свою чергу, етнічна меншина розглядає посилення домінуючої групи як загрозу і шукає арбітра. Домінуюча група дивиться на меншину, особливо якщо вона апелює до центру, як на „п’яту колону”. Вимоги національної автономії та мовної рівноправності з боку меншини домінуюча група сприймає як загрозу територіальній цілісності „своєї” провінції, статус якої перебуває на стадії змін із нез’ясованим, як правило, завершенням.

Таким чином, Галичина може служити одним з прикладів загального правила, суть якого полягає в тому, що етнічно різні провінції неодмінно перетворюються на арену етнічних конфліктів. Їх важко вирішувати у принципі, тим більше тоді, коли розгортається процес децентралізації та лібералізації дуалістичної імперії. Ліквідація контролю центральної влади після падіння Австро-Угорщини „відгукнулася” в Галичині етнічними сутичками і чистками як у 1918 - 1919 роках (українсько-польська війна), так і 1930 року („паціфікація”), а також у

1939 - 1948 роках (акції ОУН-УПА, польського збройного підпілля, Армії Крайової тощо).

Схема

Конфігурація конфлікту між домінуючою етнічною групою та меншиною в провінції дуалістичної імперії

Однак було б поспішним вважати, що поліетнічність регіону сама по собі є фатальним чинником виникнення етнічних конфліктів. „Залізний закон етнічності”, згідно з яким там, де поруч проживають різні етнічні групи, рано чи пізно відбудуться міжетнічні сутички, заперечує приклад Буковини.

Двадцять п'ятий „клаптик” Австрії – Буковина була восьмою у Ціслеїтанії за територією і чисельністю населення, дев'ятою – за густотою населення, а в політико-адміністративному плані найслухнянішою. Вній практика політичного менеджменту довела неспроможність тези про пряму залежність між поліетнічністю і конфліктністю. Тут ступінь і характер етнополітичної мобілізації етнонаціональних спільнот засвідчує як неіснування етнічних рухів та етнонаціоналізму, так і тривалу етнічну і політичну толерантність. За визначенням А. Круглашова, етнополітичний менеджмент династії Габсбургів та органів місцевого управління на Буковині здійснювався на засадах державного патерналізму, і етнічні спільноти краю цьому не опиралися, адже їх провідники вели жвавий діалог з Віднем, демонструючи свою лояльність правлячій династії, а вже потім – власним національно-політичним ідеалам [13].

Однією з історичних особливостей Буковини була її багатонаціональність, яка, на відміну від сусідньої Галичини, не стала підґрунтям етнічного конфлікту, а втіленням принципу рівноправності і, як наслідок, певного

балансу між запитами і вимогами різних народів та регіональних еліт. Буковина мала переважно двоетнічний українсько-румунський характер, але із значною часткою євреїв та німців [14]. У багатьох історичних прикладах спостерігалось виразне відмежування від зв'язків „прямо” з представниками народів – жителів краю (зокрема, як румунами, так і поляками чи німцями). Натомість відбувалося зміцнення зв'язків з групами етнічного походження. До того ж, як зауважує В. Бурдяк, конструювання моделі співжиття різних етносів за наявності інтенсивних міжетнічних контактів стало досить хрестоматійним для позначення регіональної самосвідомості Буковини і втіленням високого ступеня етнічної толерантності у понятті „буковинізм” [15].

1861 року Буковина, як і Галичина, отримала автономію. Але буковинські українці, подібно до галицьких, теж не могли здобути достатніх культурно-національних прав. Жоден з представників українського населення – найчисельнішого й автохтонного на Буковині – ніколи не посідав помітної посади в крайових чи повітових урядових установах [16]. На основі австрійського законодавства 1860-х років на Буковині сформувалася система органів самоврядування. Воно здійснювалося на двох рівнях – крайовому (сейм) та громадському (міському і сільському). Сеймові повноваження стосувалися, перш за все, крайових господарських справ, питань соціального та культурного розвитку. Буковинський крайовий сейм володів правом звернення до центральних органів влади, обговорення загальнодержавних законів, встановлення додаткових місцевих податків. Але його рішення не були остаточними, вони санкціонувалися імператором. Вплив крайового сейму постійно зростав, хоча „сеймова автономія” Буковини так і не піднялася до рівня найбільш розвинутих австрійських земель. І це при тому, що саме Буковина 1910 року дала Австрії зразок національного компромісу в організації сеймової діяльності, відомого в історії під узагальнюючою назвою „буковинська злагода” [17].

До реформи Буковинський сейм складався з 31 депутата й обирався на основі куріальної, ступеневої системи; голосування відбувалося усно й відкрито. Після реформи 1903 року налічувалося 63 послы. Вперше до складу Буковинського сейму українців було обрано 1890 року. Досягненню буковинського компромісу передували тривалі переговори й дискусії між очільниками регіональної еліти краю. Внаслідок сеймової реформи 1910 року українці, румуни, австронімці і поляки отримали право обирати депутатів у національних куріях, які, у свою чергу, були частинами соціальних курій.

Завдяки „згоді” 1910 року Буковина уникла в передвоєнний період масштабних міжетнічних конфліктів, а національні рухи отримали можливість розвиватися, не завдаючи шкоди одне одному. Вдалося також уможливити згоду інтересів відразу чотирьох народів – поляків, німців, українців та румунів. Нічого подібного не було в Богемії, Трансильванії чи Галичині – провінціях, які справді мали велику політичну та історичну вагу для Габсбургів. Однак історія відвела вкрай короткий строк для підтвердження життєздатності цього нововведення: на його основі відбулися єдині вибори 1911

року.

Новітні дослідження регіональних традицій міжетнічного спілкування довели, що в Австро-Угорщині саме Буковину вважали зразком міжетнічного компромісу [18]. Це явище, обумовлене місцевими, суто буковинськими обставинами толерантності і взаєморозуміння, доповнене поліетнічною свідомістю, могло існувати лише у стабільній громадсько-політичній системі.

Отже саме за „ери федералізму” Дунайська імперія почала повільно руйнуватися, а міжнаціональні суперечності поступово її знищували як централізований механізм. У другій половині XIX століття до „стовпів” імперії Габсбургів (збройні сили, церква, бюрократичний апарат) додався ще один – народності, які вже підривали самі її основи, однак фактично під кінець XIX століття досягли політичного консенсусу, політичного балансу, який більш-менш задовольняв як офіційний Відень, так і сепаратистські регіони.

За таких умов „австрійські” Галичина і Буковина виплекали в собі певні традиції крайової демократії, організованого суспільно-політичного життя, політичну еліту, традиції багатопартійності, змагань і дискусій політичних ідеологем. Саме за такої етнополітичної ситуації населення західноукраїнського регіону еволюційно дозріло до самостійного державного життя і повною мірою інституціоналізувалося перед проголошенням Західно-Української Народної Республіки.

„Інвентаризація” регіональної етнополітичної ситуації в дуалістичній імперії свідчить, що, у випадку Галичини, внутрішньорегіональні суперечності найбільш характерні для регіонів імперії Габсбургів з високою етнополітичною складністю, і вони мали різні виміри. Тобто суперечності тут проявлялися як між різними спільнотами й групами, так і між політичними силами, які репрезентували їхні інтереси, а також між ними та імперськими державними структурами.

Етнополітичні процеси на Буковині активізувалися в умовах включення етнічних спільнот у формування етнополітичного простору регіону. Саме в ньому вони конституювалися як структурний елемент крайового суспільства. Для Буковини питання етнополітичних спільнот завжди було тим „лакмусовим папірцем”, завдяки якому визначалося становище багатонаціонального краю в імперській структурі.

Враховуючи, що на імперському просторі Габсбургів кінця XIX – перших десятиліть XX століття на практиці було застосовано чотири моделі міжетнічних взаємин – інтеграційну, сегрегаційну, асиміляційну і маргінальну, можна припустити, що три останні практикувалися лише тоді, коли в міжнаціональних відносинах спостерігалися серйозні деформації, і було це притаманне у нашому випадку лише Галичині. Найпродуктивнішою стала інтеграційна модель, притаманна Буковині. Однак сьогодні ці судження потребують змістовного обґрунтування в царині як політичної історії, так і етнополітології та імперіології Дунайської монархії.

Література:

1. **Вэнк С.** Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства / Отв. ред. Т. М. Исламов, А. И. Миллер. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. – С. 5; **Хаген М. фон.** История России как история империи: перспективы федералистского подхода // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология / Сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 18; **Miller A.** The Value and the Limits of a Comparative Approach to the History of Contiguous Empires on the European Periphery // *Imperiology. From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire.* Ed. by Kimitaka Matsuzato. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. – P. 19.
2. Див.: Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918, Band VIII / Н. Rumpler, P. Urbanitsch (Hrgs.). Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 1: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. – Wien, 2006; Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918, Band VIII / Н. Rumpler, P. Urbanitsch (Hrgs.). Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 2: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. – Wien, 2006.
3. **Дністрянський М. С.** Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія. – Львів; Літопис; Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 26 - 27, 32.
4. Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S. 395 - 396.
5. **Kann R. A.** Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848 - 1918 // Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918 / A. Wandruszka, P. Urbanitsch (Hrgs.). – Bd. III: Die Völker des Reiches. – Wien, 1980. – S. 1309, 1331.
6. **Monolatyj I.** Etnopolityczne aspekty polityki narodowosciowej Austro-Wegier w Galicji, 1867 - 1914 // Nowa Ukraina. – 2/2006. – Pod redakcja J. Moklaka. – Krakow: wyd. Historia Jagellonica, 2006. – S. 12 - 13, 20; **Буцевицький В.** Етнополітика Австро-Угорщини щодо Галичини // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 297.
7. **Chlebowczyk J.** On Small and Young Nations in Europe. – Warszawa, 1980. – S. 26.
8. **Zamorski Kr.** Informator statystyczny do dziejow społeczno-gospodarczych Galicji. – Krakow - Warszawa, 1989. – S. 70, 71.
9. **Fras Z.** Galicja. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnoslaskie, 2004. – S. 157, 170 - 171.

10. **Миллер А.** Галиция в системе австро-венгерского дуализма // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. – М., 1995. – С. 64 - 65; Див.: Механизмы формирования украинской и белорусской наций в российском и общеславянском контексте (дореволюционный период) // На путях становлення української і білоруської націй: фактори, механізми, соотнесення. Сб. научн. труд. / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов. – М.: РАН, Институт славяноведения, 2005. – С. 103, 113, 147.

11. **Вэнк С.** Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. – М., 1995. – С. 17.

12. **Жерноклеєв О. С.** Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890 - 1918 рр.). – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С. 63.

13. **Круглашов А.** Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 49, 50; **Круглашов А.** Регіональна етнополітична стабільність: історична ретроспектива (на прикладі Чернівецької області) // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. III. – Чернівці, 2005. – С. 17, 18.

14. Див.: **Petraru M.** Polacy na Bukowinie w latach 1775 - 1918. Z dziej w osadnictwa polskiego. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiello skiego, 2004. – S. 29 - 32, 39 - 41.

15. **Бурдяк В.** Феномен буковинізму та його конкретний вияв щодо німецької спільноти краю // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 30, кн. 1. – С. 87, 88.

16. **Добержанський О.** Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 92 - 93, 100 - 102.

17. **Монолатій І.** Міжетнічні компроміси та консенсуси в Австро-Угорщині: історична ретроспектива та етнополітичне значення // Буковинський журнал. – 2007. – № 2 - 3. – С. 131, 133, 139.

18. **Буркут І.** Регіональні традиції міжетнічного спілкування і перспективи подолання негативних етностереотипів // Етнічні взаємини на території Євросходу „Верхній Прут”: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Під ред. А. Круглашова, К. Андервальда та Г. Валентина. – Чернівці: Букрек, 2004. – С. 333 - 334.